

**LAİKLİK, DİN VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ ÜZERİNE
TARİHSEL AÇIDAN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ**

A COMPARATIVE HISTORICAL ANALYSIS OF LAICISM,
RELIGION AND THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY

Fatih BAŞ

13

LAİKLİK, DİN VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ ÜZERİNE TARİHSEL AÇIDAN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

A COMPARATIVE HISTORICAL ANALYSIS OF LAICISM, RELIGION AND THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY

Fatih BAŞ¹

Anahtar Kelimeler:

Din
Toplum
Laiklik
Cumhuriyet Halk Partisi
Dindarlar

Keywords:

Religion
Society
Laicism
Republican People's Party
Religious People

ÖZ

Bu makalenin temel sorunsalı geçmişte Cumhuriyet Halk Partisinin dindar kesime yönelik daha çok katı Fransız tipi laiklik uygulamalarına yaklaşımı ve dinin kamusal alanda önemli ölçüde sınırlandırılması ile günümüzde esnek İngiliz tipi laiklik uygulamalarına yaklaşımı arasındaki farklılıklardır. Makalenin konusu Türkiye’de laikliğin önemli temsilcilerinden olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin din ve dindarlarla ilişkisini geçmiş ve günümüz CHP’si çerçevesinde laiklik bağlamında analiz etmektir. Makalenin amacı ise CHP’nin laiklik anlayışındaki dönüşümü incelemek, geçmiş ve günümüz arasında din ve dindarlara yaklaşımını birtakım hususlar üzerinden mukayeseli şekilde ele almaktır. Çalışmanın tarihsel olarak kapsamı 1930’lu yıllardan günümüze kadar ki zaman dilimidir. Makalede betimsel yöntem kullanılmaktadır. Bu kapsamda çalışmada partinin resmi açıklamalarından, raporlardan, gazete haberlerinden, basına verilen mülakatlardan yararlanılmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulguya göre CHP’nin ortaya koyduğu güncel form geçmişe göre daha ılımlı, uyumlu ve esnek bir anlayışı yansıtmaktadır. Yine çalışmadan çıkarılan bir sonuca göre CHP’nin özellikle yönetsel bazda son yıllarda sergilemeye çalıştığı bu form, din ve dindarlar ile yeni ve zorunlu bir toplumsal ve siyasal uzlaşma sürecine işaret etmektedir.

ABSTRACT

The issue of this article is the differences between the Republican People’s Party’s (CHP) approach to the devout population, characterized by stricter French-style laicism and the significant limitation of religion in the public sphere and its contemporary approach, which aligns more with flexible British-style laicism. The topic of the article is to analyze the relationship between CHP, one of the prominent representatives of laicism in Turkey and religion and religious individuals in the context of laicism, comparing past and present CHP perspective. The purpose of the article is to examine the transformation in CHP’s understanding of laicism and to comparatively discuss its approach to religion and religious individuals through various aspects over time. The historical scope of the study is the period from 1930s to the present. Descriptive method is used in the article. In this context, the study also analyses the party’s official statements, reports, newspaper, articles and interviews given to the press. According to the finding of the study, the current form of the CHP reflects a more moderate, compatible and flexible understanding compared to the past. Another conclusion drawn from the study, this form, which the CHP has tried to adopt in recent years, especially at an administrative level points to a new and necessary process of social and political reconciliation with religion and religious individuals

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, fatihbas@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3159-6770

Alıntılanmak için/Cite as:
Baş F. (2025) Laiklik, Din Ve Cumhuriyet Halk Partisi Üzerine Tarihsel Açidan Karşılaştırmalı Bir Analiz, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 34 (1), 216-235.

GİRİŞ

Türkiye’de laiklik, Cumhuriyet Halk Partisinin önemli bileşenlerinden birisidir. Devletin kurucu partisi konumunda olan CHP, geçmişten günümüze laik ve sosyal demokrat çizgide siyasal hayatına devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından itibaren belirlenen laik sistemin teminat altına alınması ve sürdürülmesi için çaba sarf eden parti; devrimlerin gerçekleştirilmesi, Osmanlı bakiyesi sistemin dönüştürülmesi ve yeni bir devlet modeli inşa edilmesi noktasında önemli roller üstlenmiştir. CHP, devletin benimsediği demokratik siyasal yönetim biçimi, Kemalizm ideolojisi ve laiklik eksenli kamusal sistemin adaptasyonunda öncü kimliğiyle yer almıştır (Ciddi, 2010). Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim sistemi, toplum yapısı, din ve devlet işlerinin ayrımı gibi hususlar üzerinde yoğun şekilde durulmuştur. Özellikle genç Cumhuriyet ile birlikte dinin yeri, dinî eğitimin nasıl verileceği, din öğretiminde kimlerin görev alacağı gibi pek çok konu gündeme gelmiştir (Ayhan, 2000, s. 14-16).

Siyasal ve kamusal alanın demokratik ve laik programla biçimlendirildiği kuruluş sürecinde, toplumun önemli kısmı muhafazakâr bir yapıdan gelmekteydi. Bu sebeple Osmanlı devleti bünyesinde var olan mütedeyyin toplum, genç cumhuriyetle birlikte bir süre adaptasyon sorunları yaşamıştır (Kaçmazoğlu, 2018, s.21-27). Kuruluş sürecinde devletin laik anlayış çerçevesinde hayata geçirdiği uygulamalarla toplumsal saha seküler donatılara açık hale getirilmiştir. Böylece Osmanlı döneminde toplumsal alanda hâkim olan dinî teamüllerin karşısında modern Türkiye ile birlikte seküler teamüller yerleştirilmiştir. Bu durum sekülerizm ve İslam ilişkisinde yeni bir süreç ortaya çıkarmıştır (Roy, 2009). Laikliğin kurucu ideolojide baskın olması ve toplumun bu yaklaşıma entegre edilmeye çalışılması, siyasal alanla toplumsal alan arasında zaman zaman gerilimleri beraberinde getirmiştir. Bir taraftan Osmanlı çatısı altında monarşik sistem ve dinî kimlikle yaşayan toplum, diğer taraftan demokratik sistem ve dini kamusal alanın dışına çıkaran yeni laik devlet anlayışı; siyasal, fıkırsal ve kültürel bölünmeler meydana getirmiştir (Kara, 2018, s.11-26). Bu durum devletin kurucu partisi konumunda ve azınlık olan CHP ile geniş bir kesimi temsil eden muhafazakâr toplum arasında kuruluş sürecinden

itibaren bazı uyuşmazlıklar doğurmuştur.

Türkiye’de Cumhuriyet ile birlikte modernleşme süreci Osmanlı dönemine kıyasla daha köklü bir hal almıştır. Yapısal ve köklü dönüşümleri amaçlayan kurucu irade, din ve dinî yapıları yönetim merkezinin dışına çıkararak konum olarak daha pasif bir alana çekmiştir. Modern Türkiye daha çok bilimsel, rasyonel ve laik anlayış çerçevesinde inşa edilmeye çalışılmıştır (Subaşı, 2018, s.90-93). Toplum bir taraftan modern ve rasyonel bir dünyevi sistemin parçası olurken, diğer taraftan inancını muhafaza edeceği ve sistem içerisinde kendini güvence altında hissedeceği bir yapıya kavuşturulmak istenmiştir (Roy, 2009). Cumhuriyetin kuruluş ve inşa sürecinde yaşanan bu gelişmeler doğrultusunda CHP’nin Türkiye’deki muhafazakâr ve dindar toplumla arasında gerilimler ortaya çıkmıştır. Böylece siyasal alanda sosyal demokrat ve laiklik hassasiyeti ile temayüz eden parti, daha çok seküler ve kentli kesimden destek bulabilmiş, Anadolu’da yaşayan ve dindar kimliği ile ön planda olan kesimlerden yeteri kadar destek görememiştir (Kumbaracıbaşı, 2014, s.59-92). Bu durum özellikle iki binli yılların başında Baykal’ın parti lideri olduğu dönemde açık bir sorunsal olarak görülmeye başlanmış, muhafazakâr ve dindar kesime dönük yeni söylemlerle aşılmaya çalışılmıştır. Kaldı ki iki binli yılların başında Türkiye’de muhafazakâr değer, düşünce ve yaşam tarzının yükseliş eğilimi içerisinde olduğu öne sürülmüştür (Çarkoğlu & Kalaycıoğlu, 2009). Akabinde Kılıçdaroğlu dönemi ile birlikte CHP’de siyasal iktidar için dindar kesime yönelik daha köklü açılımlar ve söylemler geliştirilmiş ve böylece partide kalıcı bir dönüşüm sağlamak istenmiştir. Gelineen noktada bu çalışma, laiklik hassasiyetiyle bilinen CHP’nin din ve dindarlara karşı geliştirdiği yaklaşımları mukayeseli olarak ele almaktadır. Çalışmada dönem olarak eski CHP’yi daha çok laikliğin baskın şekilde yer aldığı 1930’lu yıllardan 2000 yılına kadar ki zaman dilimi oluştururken, yeni CHP’yi Baykal yönetimindeki 2000-2010 arası ile esasen Kemal Kılıçdaroğlu dönemini kapsayan 2010-2023 yılları arasındaki zaman dilimi oluşturmaktadır. Çalışmada her iki dönemde karşılaştırmalı şekilde incelenmekle birlikte, esas odak noktası günümüz CHP’si olarak tanımlanan yeni dönemdir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: LAİKLİK VE DİN

Modern dünyada sıklıkla tartışılan konulardan birisi olan laiklik, genel anlamı itibarıyla bir toplumda din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde tanımlanmaktadır. Latince “laicûs” olan kavram, Fransızca’ya “laïc” olarak geçmiş olup, kavramın esas kökeni Yunancadan gelen “laïkos” kelimesine dayanmaktadır (Berkes, 1984, s.91-92). Kavram, devletin işleyiş sisteminde dinî öğretilerin uzak olması, dinin vicdani bir konu olarak görülmesi ve devletin rasyonel anlayışla idare edilmesini ifade etmektedir (Mardin, 2012, s.98). Diğer bir anlam olarak toplumun din ve ruhban sınıfı dışında kalan kesimiyle ilgili olarak da kullanılmaktadır. Laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ile toplum içerisinde dinî ve mezhebi ayırım yapmama şeklinde anlaşılmıştır. Siyasal boyutuyla laiklik, toplumdaki vatandaşlık anlayışı ile dindarlık anlayışı arasında bir mesafe belirleme amacı da taşımaktadır. Modern dünyada laiklik, siyasal ve toplumsal yapıyı düzenlediği gibi kültürel, hukuki ve sanatsal yapıyı da düzenleyebilmiştir. Laikliğin gelişimi Avrupa’da kilise hegemonyasının kırılması ile paralel bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle laikliğin bir batı menşeli kavram olduğunu söylemek gerekir. Aklın ve bilimin egemen olmaya başladığı batıda, kilisenin kendi sınırlarına çekilmesi ve siyasal, toplumsal, kültürel birçok alanın dinden bağımsız oluşturulması düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır (Şam, 2003, s.47-51). Bu düşünce bugünkü modern batı toplumlarının inşa edilmesinde kırılma noktalarından birisi olmuştur. Tarihsel yönüyle laiklik konusunda Hristiyan dünyasında bazı mal, kurum ve yetkilerin kilisenin elinden alınarak sivil hukuka verilmesi şeklindeki bir görüşte öne sürülmüştür (Taylor, 2011, s.32-33). Günümüzde laiklik uygulamaları genellikle iki şekilde hayata geçirilmektedir. Birincisi kamusal alanda dinin önemli ölçüde sınırlandırıldığı ve özel alana çekildiği Fransız tipi (jakoben) laikliktir. İkincisi ise dinin kamusal alanda daha esnek şekilde yer aldığı, kamusal ve özel alan ayırımına belirgin şekilde yer verilmediği İngiliz tipi (anglo-sakson) laikliktir (Bakır, 2020, s.39-40). Bunun dışında yine laiklik kapsamında ele alınan iki önemli model daha vardır. Bunlardan birisi pasif laiklik, diğeri ise dışlayıcı laikliktir. Pasif laiklik, dinî görünümlere kamusal alanda tamamen yer veren bir anlayışı temsil ederken, dışlayıcı

laiklik dinin bütünüyle kamusal alandan uzak tutulması anlayışına dayanmaktadır (Kuru, 2011, s.33-35). Bu bakımdan pasif laiklik İngiliz tipi laikliğe, dışlayıcı laiklik de Fransız tipi laikliğe yakın veya benzer bir laiklik modeli olarak değerlendirilebilir.

Batıda akıl ve bilim merkezli başlayan din ve devlet işlerinin ayrıştırılması düşüncesi batı dışı toplumlara da 19. yüzyıldan itibaren yansımıştır. Ergil’e göre; laiklik anlayışı kişi iradesine, özgür düşünceye, demokrasiye ve insan aklına vurgu yapmıştır. Batı dünyasının uzun süre devam eden durağan halden dinamik hale geçişinde laik düşünce çok önemli bir etken olmuştur. Osmanlı devleti batıda yaşanan bu süreçlere ayak uyduramadığı için zamanın gerisinde kalmış ve nihayetinde yerine laik bir anlayışla Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur (Ergil, 1989, s.2). Toker’e göre ise modern bir olgu olan laiklik anlayışı, devletlerin sistemine girdiği ve toplumla yüzleştiği andan itibaren din kurumu ile sorunlu bir ilişki biçimi geliştirmiştir. Bu sorunlu ilişkinin ortaya çıkmasında laikliğin din ve dinî yapılar üzerinde kontrol mekanizması olarak işlev görmesi önemli bir etken olmuştur. Benzer şekilde Türkiye’de de kuruluş sürecinde din ve laiklik ilişkisi bir karşıtlık durumu üzerine inşa edilmiştir (Toker, 2008, s.5-6). Cumhuriyetle birlikte devletin laik sisteme geçişini hızlandıran reformlar yapılmış, din ve devlet işleri birbirinden ayrıştırılmıştır. Böylece dinin kamusal alandan özel alana çekilmesi amaçlanmıştır (Tosun, 2008, s. 230). Buna karşın iki binli yıllara gelindiğinde Türk toplumunda din ve siyaset ilişkisine yönelik yapılan çalışmalar halen daha dinin toplum ve siyaset nezdinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermiştir (Çarkoğlu & Toprak, 2000).

Diğer taraftan din kavramına bakıldığında tanımlanması oldukça zor bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek semavi dinlerin kendi içindeki çeşitliliği ve tarihsel süreçleri, gerekse beşeri dinlerin farklılıkları ortak bir tanımlama yapmayı zorlaştırmaktadır. Bunun yanında dinin antropolojik ve sosyolojik tanımlamaları da farklılık arz edilmektedir. Antropolojik açıdan din, insanlarda doğaüstü varlıklara ve güçlere dönük gelişen bazı zihnî ve davranışsal örüntüler olarak tanımlanmaktadır. Bundan dolayı antropolojide din, daha çok doğaüstü alanda bilinmeyen, açıklanamayan, görülmeyen ile kurulan bir bağ veya ilişki olarak değerlendirilmektedir (Şahin, 2016,

s.454-458). Modern dünyada din kavramı bir toplumsal fenomen olarak yer almaktadır. Bu bağlamda özellikle sosyal bilimler açısından din kavramının da üzerinde durulması gerekmektedir (Holm, 2002, s.271-286). Örneğin Kant’a göre din, insanın bütün vazifelerinde ilahi emre göre hareket etmesidir. Yine Berger’e göre din, kendisiyle kutsal kozmosun inşa edildiği bir girişim ve iki adımdan oluşan meşrulaştırma sürecidir. Filolog Müller göre din, akla ve duygulara karşı olan ve çeşitli isimler altında insanlara sonsuzu kavrama ve idrak etme gücü veren bir melekedir. Görüldüğü üzere sosyal bilimciler açısından din kavramının merkezinde çoğunlukla insan yer almaktadır. İnsanın kutsala yönelmesi, olağanüstü gücü araması, tabiatı anlama ve anlamlandırma çabası içerisinde olması, aşkın varlığı kavramak istemesi gibi birçok husus sosyal bilimler açısından dinin mahiyetini ortaya koymaktadır. İslâmî açıdan ise din kavramı bireyin özgür iradesiyle tercih ettiği bir inanç ve yaşam biçimini ifade eden ilahi kanunlar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Buna göre Arapça kökenli din kavramı; itaat etme, boyun eğme, kul olma, korkma gibi manalara gelmektedir. Din, insanın takip ettiği, benimsediği, bağlandığı yol olarak da değerlendirilmektedir. Yani insanların bir otorite altına girdiği ve onun hâkimiyetini benimsediği süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Er, 2008, s.135-145).

Toplumsal hayatın bir parçası olarak din, süreklilik halinde var olmaktadır. Bireylerin din ile ilişkisi inişli çıkışlı seyretse bile dinin tamamen bir toplumdan arınması söz konusu değildir. Her toplumun bir inanç ve değerler silsilesi olduğu düşünülürse dinin varlığının da devamlı olduğu daha iyi anlaşılabilir. Birey için bağlayıcı bir etkiye sahip olması, aşkın bir varlıkla ilişki kurması ve bütüncül olarak aşkın varlığa teslimiyeti ön görmesi dinin ön plana çıkan özellikleri olarak değerlendirilebilir (Okumuş, 2017, s.78-80). Dinin ilkel dönemden itibaren var olan bir fenomen olduğunu savunan Durkheim için, din ve toplum birbiri için vazgeçilmez bir bütündür. Kendisi ilkel dönemlerde dinin izlerini totemizm inancı içerisinde aramıştır (Durkheim, 2005). Dinin büyüsel yönüne dikkat çeken Weber’e göre ise din, semboller ve anlamlar aracılığıyla yaşanan ve belirsiz bir aşkın varlığa bağlanmayı ifade eden bir olgudur. Ona göre insan büyüleyimlerin etkisi altında kalmakta ve bu süreci bir din

olarak algılamaktadır. Weber’in din anlayışında natüralizm ve sembolizm iki önemli etken olarak yer almaktadır (Weber, 2016, s.83-91).

Yukarıdaki tanımlar çerçevesinde dinin insanlar için hayatı anlamlandırma, metafizik alana dair sorgulama yapma, aşkın varlıkla irtibat kurma, yaşantısında bir inanma/bağlanma ihtiyacını karşılama, teslimiyet sağlama, insan ilişkilerini düzenleme, gündelik hayatın bir parçası olma gibi pek çok fonksiyona sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda insan ve toplum açısından işlevsel olan dinin modern dünyada gündelik hayatta ve kamusal alanda nasıl konumlandığı veya konumlanması gerektiği önemlidir.

LAİKLİK, DİNİN ARAÇSALLAŞTIRILMASI VE CHP EKSENİ TARTIŞMALAR

Cumhuriyet ile birlikte laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve kamusal alanda dinî tartışmalara yer verilmemesi adına katı şekilde uygulama alanı bulmuştur. Kurucu parti CHP’nin laikliği devlet programında uygulaması ve dine yüklediği anlam birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Kamusal alanda dinî hak ve özgürlükler, dinî eğitim, eşit eğitim-öğretim hakkı gibi hususlar din, laiklik ve siyaset bağlamında tartışma konusu olmuştur. Eski CHP’nin 1930’lu yıllardan 2000’li yıllara kadar ki süreçte laiklik düşüncesine yön veren daha çok Fransa’daki klasik cumhuriyetçilik bağlamındaki jakoben laiklik anlayışdır. Buna göre kamusal alanda din, dinî kurum veya dinî uygulamalara oldukça sınırlı şekilde yer verilmelidir. Onun yerine çağdaş anlayış, modern hukuk ve düşünce çerçevesinde bir siyasal ve toplumsal yapı oluşturulmalıdır. CHP’nin kuruluş sürecinde tercih ettiği bu katı laiklik tipi onun tutum ve davranışlarında önemli bir düşünsel ve teorik zemin işlevi görmüştür. Buna karşın 2000’li yıllardan günümüze CHP’nin laiklik düşüncesinin zemini İngiltere’deki Anglo-sakson tipi esnek laikliğe kaydığı söylenebilir. Yani CHP için kamusal alanda dinin, dinî sembollerin, dinî uygulama ve kurumların yer alması geçmişteki katı tutuma göre daha esnek bir hal almıştır. Bu doğrultuda aşağıda tarihsel olarak eski CHP’nin katı laiklik tutumları ile yeni CHP’nin esnek laiklik tutumları bazı başlıklar altında incelenmekte ve CHP’nin laiklik anlayışında yaşanan farklılaşma ortaya konulmaktadır.

1. Eski CHP'nin Katı Laiklik Tutumu ve Din

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren tam olarak benzeşmese de Fransız tipi katı laiklik sistemi uygulandığı söylenebilir. Katı laiklik tipi; dine, dinî kimliklere veya yapılara kamusal alanda belirgin sınırlar koyan bir yaklaşıma sahiptir. Fransız tipi laiklik sistemi süreç içerisinde iki farklı kola ayrılmıştır. Buna göre laiklik, klasik cumhuriyetçilik ve neo-cumhuriyetçilik olmak üzere iki şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Klasik cumhuriyetçilik, kamusal alanda katı laiklik anlayışı temeline dayanırken; neo-cumhuriyetçilik daha fazla çeşitliliğe ve yeni formlara dayalı birlikteliğe vurgu yapmaktadır. Bu anlayışta ideolojik temelde bir ayrımın olmadığı sadece teknik açıdan bir farklılaşmanın yaşandığı öne sürülmektedir (Hoffman, 2004). Neo-cumhuriyetçi model içerisinde üzerinde durulması gereken önemli hususlardan birisi de pozitif ve negatif haklar/özgürlükler tartışmasıdır. Buna göre pozitif özgürlük temel hakları elde etmek için bireyin çaba göstermesi anlamına gelirken, negatif özgürlük bireyin kendisini devletten soyutlaması ve devletinde bireye müdahale etmemesi manasına gelmektedir (Berlin, 1958; Ayrıca bk. Pettit, 1997). Dolayısıyla Fransa'daki laik sistem ülkemizde ele alınırken daha çok Cumhuriyet döneminde klasik cumhuriyetçilik modeli esas alınmış ve din kamusal alanda önemli ölçüde sınırlandırılarak, özel alana ait bir olgu olarak değerlendirilmiştir. Buna karşın 1980'li yıllardan itibaren gelişen neo-cumhuriyetçilik modeli ile kamusal alanda din, devlet ve toplum ilişkilerinde biraz daha hak ve özgürlükler bağlamında bir model ortaya konulmuştur. Türkiye'de kurucu parti CHP için laiklik bir tabu halini almış ve devlet kurumları laiklik ilkesi dikkate alınarak yeniden tanzim edilmiştir (Özkorkut, 2023, s.161-198). Buna karşın Fransız tipi laiklik anlayışının dayattığı dinden arındırılmış kamusal alan yaklaşımı, Türk toplumunun önemli bir kesimi ile tezatlık oluşturmuştur. Osmanlı'dan gelen toplumsal yapı göz önüne alındığında modern Türkiye'de din kurumu toplumsal ve siyasal hayatta aktör olma halini sürdürmüştür (bk. Mardin, 1985). CHP, toplumsal yapının mevcut kodlarını karşın, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması hususunda sistemin savunucusu konumunda yer almıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren CHP'nin uyguladığı katı laik sistem

dindar kesim ile sorunlu bir ilişki biçimi üretmiştir. İslam dininin ve dindarların modern Türkiye'deki konumunu ikinci plana atan bu yaklaşım, kendi içinde belli ölçüde dışlayıcı bir yapıya sahip olmuştur (Kara, 2010, s.35-45). CHP'nin bu laiklik eksenindeki siyaseti kuruluş sürecinden itibaren 1940'lı yılların sonuna kadar devam etmiş ve yedinci kurultayından sonra kısmî bir demokratikleşme süreci başlamıştır. Bu demokratikleşme sürecinde Demokrat Parti'nin kurulması (1946) ve kısa sürede kitleler üzerinde olumlu etkiler yaratması önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Gelişen demokratikleşme süreci genel olarak çok partili hayat, kamusal taleplere açık olma ve biraz daha liberal eğilimlere yönelme şeklinde anlaşılabilir (Bk. Cumhuriyet Halk Partisi 7. Kurultayı, 1948). Aşağıda kamuda kılık-kıyafet ve ibadet serbestliği hakkı, dinî eğitim ve kurumların faaliyet hakkı, eğitim hakkı ve fırsat eşitliği gibi bazı başlıklar altında eski CHP'nin dindarlara karşı tutum ve davranışları ele alınmaktadır.

1.1. İsmet İnönü, Bülent Ecevit ve Deniz Baykal Yönetiminde Cumhuriyet Halk Partisi ve Yaklaşımları

CHP'nin İnönü, Ecevit ve Baykal dönemlerinde izlediği politikalar Fransa'daki klasik cumhuriyetçilik eksenli katı laiklik düşüncesinden beslendiği için bu üç lider birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda din ve laiklik ilişkisinin kesişme noktalarından olabilecek kılık-kıyafet özgürlüğü, ibadet özgürlüğü, dinî eğitim hakkı, eşit eğitim imkânı gibi bazı parametrelere bu liderlerin yaklaşımları incelenmiştir.

1.1.1. Kılık-Kıyafet ve İbadet Özgürlüğüne Karşı Yaklaşımı

Devlete ait olan, onun kontrolü altında bulunan ve bireye ait özel alanın dışında kalan yerler kamusal alan olarak tanımlanır. Kamusal kavramı ile kamu kavramı benzer özelliklere sahip olsalar da bire bir örtüşmemekte ve çoğu zaman birbirleriyle karıştırılmaktadır. Kamu kavramı daha çok modern zamanda kullanılmaya başlanmış, üretim ve emek ilişkisi doğrultusunda kapitalist burjuva toplumunu simgeleyen bir kavram olarak ortaya çıkmıştır (Habermas, 2017, s.57-59). Habermas'ın ortaya koyduğu bu tanımdan hareket edersek özel mülkiyet dışında kalan her alan kamusal sınırlar içerisinde yer almakta ve bireylerin ortak kullanımına açık bulunmaktadır. Kamusalın bir

parçası olan kamuoyu ise bu alanları eşit ve özgür şekilde kullanabilme hakkına sahip olmalıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Şapka ve Kıyafet devrimi yapılmış ve böylece kılık-kıyafet yapısında bir çağdaşlaşma çabası içerisine girilmiştir. Buna göre günün şartlarına uygun daha modern bir kıyafet anlayışı ortaya çıkarılarak, Türkiye’de bir dönüşüm sağlamak amaçlanmıştır (Eski, 1998, s.58).

CHP’nin kamusal alan algısında laiklik anlayışı çoğu zaman belirgin rol oynamıştır. Devletin kuruluş sürecinde bu anlayış doğrultusunda pek çok yeni düzenleme yapılmış, İslam’ın kurumsal gücü azaltılmaya çalışılmış ve devlet laik sisteme entegre edilmiştir (Davison, 2012, s.219). Cumhuriyetin kuruluş sürecinden sonra merkezde seküler nüfusun baskın olması ve dindar nüfusun çevrede kalması (bk. Shills, 1975). kamusal alanda kılık-kıyafet konusunu fazlaca gündeme getirmemiştir. Kuruluş sürecinin akabinde kılık-kıyafet konusunda en çok ön plana çıkan husus 1934 yılındaki kılık-kıyafet kanunu olmuş ve bu kanunla Osmanlı toplumundan kalan bazı kılık kıyafet unsurları yasaklanmıştır (Zürcher, 2018, s.221-228). 1960’lı yıllardan itibaren kırsal alandan kentlere başlayan göç akınları kentteki demografik dengeyi yeniden tanzim etmiştir. Böylece kentte çoğalmaya başlayan dindar kesimin görünürlüğü yavaş yavaş kılık-kıyafet konusunu gündeme getirmiştir.

Kuruluş sürecinin hemen akabinde Osmanlı dönemindeki fes, şalvar, peçe, çarşaf, sarık gibi bazı kılık-kıyafet unsurları kaldırılmış, yerine modern anlayış doğrultusunda yeni kıyafetler getirilmiştir. Toplum, savaşlarla geçirilen uzun yılların ardından bir nevi kılık-kıyafette modernize edilmeye çalışılmıştır. M. Kemal Atatürk döneminde gerçekleştirilen laiklik eksenli reformlar ve dolayısıyla kılık-kıyafete dair düzenlemeler İsmet İnönü döneminde de sürdürülmüştür (Aysal, 2011, s.14-16). Adnan Menderes yönetiminin 1960 darbesi ile devrilmesi sonrası geçiş hükümetinden sonra İsmet İnönü yönetimi göreve gelmiştir. İnönü döneminde laiklik sadece din, inanç ya da kılık-kıyafetle ilgili değil, topyekün devletin ve milletin geleceği ile ilgili bir kavram olarak görülmüştür (bk. Cumhuriyet Halk Partisi, 1963). Bundan dolayı laikliğe aykırı olabilecek her adımdan kaçınılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda kamusal alanda dinî sembol ve ritüellerin fazla yer almamasına özen gösterilmiştir. İnönü döneminin daha

çok dikkat çeken yönü halkın taleplerine rağmen birtakım tezat politikaların izlenmesi ve dindar kesimin taleplerinin önemli ölçüde görmezden gelinmesidir (Yetiş, 2013, s.69-70). Bu dönemlerde dindar kesimin talepleri kısmi de olsa Demokrat Parti iktidarında Menderes yönetimi ile karşılanmıştır. Adnan Menderes dönemi uzun yıllar var olan CHP hegemonyası içerisinde dinî inanç ve sembollerin daha esnek yaşandığı kısa süreli bir dönem olarak ifade edilebilir (Şahin, 2012, s.34-38).

1970’li yıllarla birlikte Bülent Ecevit döneminde ise İsmet İnönü dönemine göre biraz daha dinî sembollere ve ritüellere alan açılmış ancak laiklik vurgusu varlığını korumuştur. Örneğin 1976 yılında yapılan CHP kurultayı ile inanç özgürlüğü konusu demokratik anlayışın bir gereği olarak görülmüştür (Bk. Cumhuriyet Halk Partisi, 1976). Bülent Ecevit’in dindarlara yönelik ılımlı söylemlerinin gün yüzüne çıktığı bu süreçte, kendisi sağ kesimi bir tehdit unsuru olarak görmediğini ifade etmiştir. Öyle ki bu dönemde Ecevit’in sol değerleri din ile özdeşleştirmeye çalıştığı da ifade edilmektedir (Akkır, 2014, s.120-126). Örneğin Ecevit’in 1980’li yıllarda kılık-kıyafet, din ve inanç tartışmaları yapılırken ortaya koyduğu görüşleri bu konuda önemlidir: “Biz başörtüsüne karşı değiliz ancak ideolojik nedenlerle örtülmesine karşıyız. İsteyen örter, istemeyen örtmez. Bana göre ilk ve ortaöğretim çağındaki çocuklara kılık kıyafet ile ilgili birtakım yasaklar getirilebilir ama üniversite çağına gelmiş gençlere bir sınırlama getirilemez” (TBMM, 2001). Dindar kesimin merkezde belirgin yer edindiği ve seküler elit kesimin konformist alanını sınırlandırmaya başladığı doksanlı ve iki binli yıllarda din ve dindarlar bir risk unsuru olarak görülebilmıştır (Göle, 2019, s.63-66). Kamusal alan tartışmalarının ve başörtüsünün yoğun bir tartışma içerisine sokulduğu 28 Şubat sürecinde CHP’nin izlediği politikalar, dindar kesimin özgürlük alanını büyük ölçüde daraltmaya dönük olmuştur. Bu süreçte muhalefette yer alan CHP daha çok söylemsel düzeyde siyasal alana görüşlerini aktarmıştır. Buna göre kamuda türbanla çalışmanın olamayacağı, namaz kılınamayacağı, çarşaf giyilemeyeceği, sakal bırakılamayacağı gibi pek çok söylem gündeme gelmiştir. Siyasal İslam tehdidi altında kılık-kıyafetin bir problem olarak ele alındığı bu yıllarda CHP, başörtüsü ve türban ayrımı tartışmasını gündeme

getirmiş ve türbanın laik devlette kabul edilemeyecek bir nesne olduğunu öne sürmüştür (Akkır, 2019, s.142-148). Laik devletin savunucusu olarak kendini tanımlayan CHP için, kamusal alanda başörtüsü veya diğer dinî göstergeler Kemalist ideoloji ve laik toplumsal sistemin tehdit altına girmesi manası taşımıştır. Ancak 1999 seçimlerinde CHP'nin meclis dışında kalmasıyla birlikte Deniz Baykal yönetiminde dindar kesime yönelik zaruri bir söylem değişikliği ortaya çıkmıştır. Toplumun temel haklar ve özgürlükler doğrultusunda CHP'nin tutum ve davranışlarına yönelik geliştirdiği tepki ve seçim sonuçlarına yansıyan somut durum Deniz Baykal yönetimini adeta bir değişime zorlamıştır.

Türkiye’de dindar kesim için 28 Şubat sonrası oluşan şartlar; demokratik, adil ve özgürlükçü devlet anlayışıyla uyuşmayan birtakım tezatlıklar içermektedir. Bireylerin inanç özgürlüğünün güvence altına alınması, kılık-kıyafetin tercihe bırakılması, dinî ritüellerin tehdit olarak görülmemesi demokratik, adil ve özgürlükçü devletlerde önemli ölçütler olarak yer almaktadır. Buna karşın 28 Şubat’ta muhalefette yer alan CHP’de bireysel ve toplumsal hakların öncelenmesi yerine laik sistemin korunması ve sürdürülmesi öncelenmiştir. Buna karşın bu yaklaşım biçiminin gerek modern hukukla gerekse CHP’nin kendini temellendirdiği sosyal demokrasi ile tezatlık oluşturduğunu ifade etmek gerekir.

1.1.2. Dinî Eğitim ve Kurumlara Karşı Yaklaşımı

Modern Türkiye’nin inşa sürecinde Osmanlı devletinden kalma dinî kurum ve kuruluşlar kapatılmıştır. 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte medreseler, tekke ve zaviyeler kapatılmış, halifelik makamı da kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye’de dinin etki alanı yavaş yavaş daraltılmaya başlanmış ve laiklik eksenli düzenlemeler hız kazanmıştır (Şentürk, 2006, s.166-169). Buna karşın aynı dönemlerde İmam-Hatip Okulu ve İlahiyat Fakültesi kısa süreli olarak kurulmuş ve 1930’ların başında tekrar kapatılmıştır. Bu süreçte din dersleri bir süre isteğe bağlı olarak verilmiş ve zamanla örgün müfredattan çıkarılmıştır (Dinçer, 1974, s.32-33). Cumhuriyet’in ilk yıllarında din ve din eğitimi kamusal alanda önemli ölçüde sınırlandırılmış, dinî hayat bireyin kendi özel alanına mahsus hale getirilmiştir. Bu dönemde denilebilir

ki laikliği İslam dininin yerine koyan bir kültürel kimlik inşa süreci meydana getirilmiştir (Ocak, 2012, s.114-115). Görüldüğü üzere ilk yıllarda dinin ve dinî kurumların kamusal alanda belirgin şekilde yer alması laik sistemin yerleşmesi açısından riskli görülmüştür. Ancak CHP’nin 1947 yılındaki kurultayından sonra toplumun artan talepleri doğrultusunda dinî yüksek öğretim konusunda zorunlu bir paradigma değişimi ortaya çıkmıştır. Laiklik hassasiyeti ile yürütülen bu süreçle birlikte tekrar bir yüksek din eğitimi kurumunun açılması kararlaştırılmıştır (Çevik & Dinçer, 2018, s.30-31; Ayrıca bk. Cumhuriyet Halk Partisi, 1948). Bu doğrultuda 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin kurulması ile başlayan süreç, 1950’li yıllardan itibaren Menderes döneminde yeniden açılan İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri ile devam etmiştir. Aynı dönemlerde Kur’an kursları da yeniden açılmaya başlanmış örgün din eğitimin yanında yaygın din eğitimi faaliyetleri de yürütülmüştür (Baş, 2023, s.103).

Kuruluş sürecinde din eğitiminin önemli engellemelerle karşılaştığı Türkiye’de 1950’lerden itibaren başlayan normalleşme sürecinde İsmet İnönü yönetimindeki CHP’nin dine ve din eğitime mesafeli tavrı devam etmiştir. Menderes yönetiminin İmam-Hatip Okullarına ve İlahiyat fakültelerine imkân tanınması ve dinî eğitimin hızla ülke sathına yayılması laikliğe ve Cumhuriyet değerlerine tehdit olarak görülmüştür. İnönü, İlahiyat fakültelerinin açılmasının laiklik ilkesi gözetilmek kaydıyla olabileceğini vurgulamıştır. Kendisi dinin bir bütün olarak yeni sistemi kuşatmasını ise şu sözlerle imkânsız olarak değerlendirmiştir. “Şeriat bir sistemdir; Arap harfleriyle, medresesiyle, kıyafetiyle, hukuku ve dinsel siyasetiyle. Bu sistemin canlanmasına olanak yoktur” (Barutçu, 1977, s.326). İsmet İnönü’ye göre kurtuluş savaşı sürecinde inançlı insanlardan oluşan Osmanlı yönetimi Modern Türkiye’ye karşı batılı güçlerle iş birliği yapmış ve Cumhuriyeti kuranları kâfirlikle suçlamıştır. Bu sebeple din ve dinî unvanları arkasına alan kişi ve kurumlar dini kendileri için araçsallaştırmakta ve kullanmaktadır (Akkır, 2019, s. 92; 105). İsmet İnönü’nün bu düşünce biçimine göre din kurumu kullanılan bir araç, dindar olarak kendini takdim edenler de dini kullanıcı birer ferttir. Bundan dolayı dinî eğitimin ve dindarlığın ağır bastığı bir toplum yapısı ülke menfaatleri açısından sakıncalıdır. Aynı yıllarda İnönü

kendisine ve CHP yönetimine karşı dile getirilen dinden uzak olma veya dinsizlik eleştirilerini ise reddetmiştir. Buna karşın kendilerini komünist anlayış içerisinde konumlandırmadıklarını aksine ortanın solu söylemini temsil ettiklerini ifade etmişlerdir (Emre, 2015, s.86-87)

CHP'nin din eğitime ve dinî kurumlara yönelik tavrı ve söylemleri 1970'li yıllarda Bülent Ecevit dönemiyle belli bir değişim geçirmiştir. CHP-MSP ittifakının yapıldığı bu dönemde din dersleri ortaokul ve liselerde okutulmuştur (Kaymakcan, 2006, s.23). Ortanın solu söylemini güçlü şekilde dile getiren ve İsmet İnönü'yü devirerek yönetimi ele alan Ecevit'e göre inançlara saygıyı esas alan bir laiklik anlayışı benimsenmesi gerekmektedir. Ecevit'in bu yaklaşım biçimi CHP içinde belli bir kesimi etkilese de partinin laiklik hassasiyetinin önüne geçememiştir (Cengiz, 2016, s.64). Ecevit yönetimi altındaki CHP'de Atatürk ve İnönü döneminde katı laik anlayışın dışına çıkılarak, yeni bir reformist çizgi izlenmeye çalışılmıştır (Ecevit, 1973, s.51-53). Sosyal demokrasi ve sosyal adalete vurgu yapan bu yeni sol ideolojik yaklaşım ile CHP toplum nezdinde belli bir itibar kazanmış ve Ecevit döneminde parti bir yükseliş ivmesi elde etmiştir. Buna karşın aynı dönemlerde devletin sünileştirildiği, İslami siyasal hareketlerin ortaya çıktığı, dini görünümünün arttığı söylemleri dile getirilmiş ve toplumun dindarlaşmasının rejime yönelik bir tehdit olduğu CHP kamuoyu tarafından ifade edilmiştir. Benzer şekilde 1974 yılında CHP'nin Milli Selamet Partisi ile kurduğu koalisyonunda eleştirilmiştir (Ayata & Ayata, 2007, s.213; 219).

1980 darbesinin akabinde oluşturulan yeni anayasanın 24. maddesinde Türkiye'de din eğitimi ilk ve ortaöğretimde zorunlu hale getirilmiştir (bk. T.C. 1982 Anayasası 24. madde). 1980 darbesi ile diğer partiler gibi CHP'de kapatılmış ve 1990'lı yılların başında yeniden Deniz Baykal yönetimiyle çalışmalarına başlamıştır. Baykal'ın yeni sol diye tanımladığı siyasal ajandasında laiklik vurgusu hem söylemde hem de uygulamada Bülent Ecevit döneminden daha katı bir hal almıştır. Statükoya dayalı ve rejimi korumaya dönük laiklik anlayışı, dinî eğitime ve dindarlara kamusal alanı sınırlandırmayı amaçlamıştır. Deniz Baykal döneminde laikliğe vurgunun artmasının ve dine mesafeli durulmasının nedenlerinden birisini Refah partisi gibi hareketlerin güçlenmesi oluşturmuştur. Siyasette

İslami yönü güçlü hareketlerin günden güne etkisini artırması, toplumun dindarlaşması ve yeniden dinî anlayışa dayalı bir sistem inşası endişelerini doğurmuştur (Akkır, 2019, s.79). CHP'nin Baykal ile izlediği politikaların dindar kesimi yeterince kuşatamayan, kendisini rejim savunucusu olarak addeden, toplumsal meselelere gerçekçi çözümler getiremeyen ve siyasal söyleminde laikliği merkeze alan bir temele dayandığı söylenebilir. İnönü dönemine benzer şekilde dinin bir araçsallaştırma halini aldığı ve kullanıldığı söylemini dile getiren Baykal, bu sebeple din ile mesafeli bir ilişkiye sahip olduklarını belirtmiştir (Şen & Altın, 2019, s.441). Deniz Baykal yönetimindeki CHP'nin rejim refleksini canlı tutması ve laikliği siyasetin merkezine yerleştirmesi 28 Şubat 1997 yılındaki süreçle daha belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde dinî kurumlara ve dindarlara yönelik baskıcı ve anti-demokratik uygulamalar CHP nezdinde tabii görülmüş ve söylemsel olarak desteklenmiştir. Böylece dönemin yönetim erki/erkleri tarafından İmam-Hatip Okulları, İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çeşitli faaliyetlerine sınırlandırmalar getirilmiştir. Laik Cumhuriyete tehdit olarak görülen dinî kurumlar ve dindar kesim; medya, yargı ve güvenlik unsurları gibi araçlarla baskılanmıştır (Öcal, 2004, s.96-97).

1.1.3. Eğitim/Öğretim Hakkına ve Fırsat Eşitliğine Karşı Yaklaşımı

Türkiye'de 1924 Anayasasının 80. maddesinde toplumda her türlü eğitim ve öğretimin hükümet denetimi altında serbest olduğu ifade edilmiştir (bk. T.C. 1924 Anayasası 80. madde). 1982 Anayasasında ise Türkiye'de eğitim hakkının herkese verilmesi ve hiç kimsenin eğitimden mahrum bırakılmaması hususu 42. madde ile ortaya konulmuştur (bk. T.C. 1982 Anayasası 42. madde). Eğitim hizmetlerini topluma eşit şekilde sunmak ve nitelikli bir nesil yetiştirmek devletin asli vazifeleri arasında yer almaktadır. Cumhuriyet ile birlikte CHP'nin eğitim ve öğretime yaklaşımında laiklik hassasiyeti ve bunun sonucunda seküler toplum çıktısı önemli bir parametre olmuştur. Bu bakımdan Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim paradigması laik eğitim sistemi üzerine kurulmuştur. Laik sistem ve müfredatla ilerleyen bir eğitim yapısı oluşturulmuş ve bu çerçevede ilerlenmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde bütün okullar birleştirilmiş ve dini

her türlü sembol ve program eğitim-öğretim sisteminin dışına çıkarılmıştır (Şimşek vd., 2012, s.2814-2815). Eğitimin bireyin ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulması gereken bir alandır. Buna karşın Cumhuriyet ile birlikte eğitimin ideolojik bir araç olarak ele alındığı görülmüştür. Bu yaklaşım biçimine göre laik eğitim sistemi ve seküler toplumsal yapı en önemli hedef olmuş ve bundan taviz verilmemesi planlanmıştır. CHP için eğitimde esas olan şey laik ve pozitif bir eğitim felsefesidir. Bundan ötürü bireylerin fen ilimleri ile uğraşması ve laik sistemin zihinlere yerleştirilmesi Türk eğitim sisteminin ana unsurlarından olmalıdır (Balcı, 2020, s.131). CHP'nin başında İsmet İnönü'nün olduğu dönemde açılan İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri toplumsal taleplerin bir neticesi olarak ortaya çıkarken buna CHP'nin refleksi laikliğe aykırılık ve rejim tehdidi olmuştur. Bu minvalde eğitim-öğretim hakkının bir parçası olan dinî eğitim ile ilgili çoğunlukla mesafeli bir duruş sergilenmiştir. Oysaki eğitimde fırsat eşitliği toplumun taleplerini ve ihtiyaçlarını dikkate almakla mümkün hale gelebilir.

Eğitim ve öğretimde fırsat eşitliğinin ihlal edildiği dönem olarak 28 Şubat süreci bir örnek teşkil etmektedir. Buna karşın CHP lideri Deniz Baykal, din ve inanç konusunu bireyin kimliğinin bir parçası olarak gördüğünü ifade ederken, eğitimin de dini emir olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: “Kutsal kitap neyle başlıyor, ‘ikra’ diyor. Konuş diyor, oku diyor, söyle diyor. Sosyal demokrasinin bir gereği olarak inanç ve ibadet özgürlüğünü savunma, kendini geliştirme hakkını tanıma, emaneti ehillere verme. Hem dinin hem de sosyal demokrasinin bir gereğidir” (Akkır, 2019, s.135). Deniz Baykal yönetiminde iki binli yılların başında yeni Anadolu solu söylemini geliştiren CHP’de toplumun tüm kesimlerine yönelik eşitlikçi, adil ve inançlara saygılı bir anlayış inşa edileceği vaat edilmiştir. 28 Şubat post-modern darbesi ile birlikte örgün eğitim kurumu olarak faaliyet gösteren İmam-Hatip Okullarına dönük gerçekleştirilen kat sayı engeli ve orta kısımlarının kapatılması süreci CHP yönetimi tarafından söylemsel olarak desteklenmiştir. Buna karşın dönemin CHP lideri Deniz Baykal’ın 28 Şubat süreciyle ilgili sonraki yıllarda yaptığı öz eleştiri şöyledir: “28 Şubat’ta hata yapıldı, herkes hata yaptı. Artık CHP daha çok inançlara saygılı bir parti olacaktır” (Hürriyet, 2001, s.1). Benzer şekilde

İlahiyat Fakültelerinin kontenjanlarının kısıtlanması, üniversitelere başörtülü öğrencilerin alınmaması da laiklik anlayışı doğrultusunda meşru görülmüştür. İrticai faaliyetlerin gerekçe gösterildiği bu süreçte, laik Cumhuriyetin yıkılmak istendiği varsayımı dile getirilmiştir (Arıkan, 2019, s.1). Gerek İmam-Hatiplerin kapatılması gerekse İlahiyat Fakültelerinin kısıtlanması eğitim ve öğretimde fırsat eşitsizliğinin göstergesi olarak dikkat çekmiştir. İmam-Hatip Lisesi mezunlarına üniversite sınavlarında uygulanan katsayı engeli ise fırsat eşitliği ve eşit vatandaşlık anlayışına aykırılık oluşturmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla CHP’nin sosyal demokrasi ilkelerinde var olan eşitlik, özgürlük ve adalet anlayışı, bu süreçte laiklik ve rejim kaygısı gibi sebeplerden ötürü geri plana itilmiştir. CHP’nin muhalefette yer aldığı 28 Şubat sürecinde dindar kesime yönelik izlenen politikalara karşı duyarlı davranması ve söylemsel açıdan özgürlüklerden yana olması beklenmiştir. Buna karşın süreç içerisinde CHP’nin tutumu daha çok sistemin desteklenmesinden ve rejimden yana olmuştur (bk. Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 2004).

2. Aktüel CHP’nin Esnek Laiklik Tutumu ve Din

Anglo-sakson tipi laiklik; katı Fransız tipi laikliğe göre kamusal alanda dine ve dinî kurumlara daha ılımlı yaklaşan ve onlara belirli alanlar açan laiklik tipidir (Duman, 2010, s.288). Kavramın önemli teorisyenlerinden Rawls’a göre, devlet ve toplum ilişkisinin sağlıklı şekilde kurulabilmesi ve sürdürülebilmesi için özgürlüklerin öncelenmesi ve eşitlik anlayışının gözetilmesi gerekmektedir. Bunun gerçekleşebilmesi içinde adil bir sistemin inşa edilmesi ve temel hakların bireylere sağlanması gerekmektedir (Rawls, 2024). CHP’yi yüz yıllık tarihsel süreci içerisinde sergilediği tavır ve ortaya koyduğu söylemler bağlamında iki farklı dönemde incelemek gerekirse 2000’li yılların başında Anadolu Solu söylemi ile başlayan ve Kemal Kılıçdaroğlu yönetimi ile devam eden süreç güncel CHP olarak tanımlanabilir. 2000 yılından önceki Deniz Baykal, Bülent Ecevit ve İsmet İnönü yönetimleri ise eski CHP şeklinde ifade edilebilir. Geçmişte de zaman zaman farklı açılımlar ortaya koyan CHP’nin, Kemal Kılıçdaroğlu döneminde parti politikalarında katı laiklik hassasiyetinden belirgin şekilde uzaklaştığı öne sürülebilir. Yine bu süreçte toplumun farklı kesimleriyle uzlaşma arayışı

içerisine girebildiği, geçmişle ilgili öz eleştiri yapmaya çalışabildiği, inançlara ve kültürlere saygı duyabildiği, siyasal iktidarın hangi sosyolojiden geçtiğini analiz edebildiği bir dönem ortaya çıkmıştır (bk. Politikayol, 2009, s.1). Bu açıdan gelinen noktada yeni CHP esnek İngiliz tipi laiklik ile daha çok bağdaştırabilir. Sosyal demokrasi, laiklik ve din ilişkisinde daha uyumlu, kuşatıcı, özeleştirici yapan, eşitlikçi olunması gerektiğini iddia eden bir CHP kimliği ortaya konulmuştur. Bu kimliğin geliştirilmesinde görüldüğü kadarıyla Kemal Kılıçdaroğlu döneminde CHP yönetiminin aldığı aksiyonlar önemli rol oynamıştır. Henüz toplum tarafından tam olarak test edilmeyen bu yeni CHP, bazı söylem ve uygulamalarıyla toplumsal kabulünü artırmaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda CHP'nin başörtüsü düzenlemesi, dinî eğitim ve kurumlara bakışı, siyasal alanda kendi partisinde dindar kimliklere yer vermesi, dindar kesimle özeleştiriciye dönük helalleşme çabası, bir inanç grubu olarak Alevilerle ilişkileri gibi hususlar ele alınabilir.

2.1.Kemal Kılıçdaroğlu Yönetiminde Cumhuriyet Halk Partisi ve Yaklaşımları

CHP'nin Kemal Kılıçdaroğlu döneminde izlediği politikalar geçmişteki jakoben Fransız tipi laiklikten farklı bir çizgiye evrilmiştir. Partide değişim ve dönüşüm çalışmaları içerisine girilerek din ve laiklik kesişmesinde geçmişteki gibi katı bir tutum izlemek yerine daha esnek bir İngiliz tipi laiklik yaklaşımı tercih edilmiştir. Böylece kamusal alanda din, dinî semboller ve dinî haklar gibi bazı hususlara yaklaşımın değişmesine, geçmişe dair muhasebe yapılmasına, dindarlarla yeni bir ilişki biçimi geliştirilmesine, parti içerisinde dindar ve sağ eğilimli kişilere yer verilmesine, bir inanç grubu olarak Alevilere yeni bakış açısı geliştirilmesine olanak sağlamıştır. Aşağıda bu bağlamda CHP'de din ve laiklik ilişkisindeki değişime yönelik bazı parametreler incelenmiştir.

2.1.1. Anadolu Solu Söylemi ve Kemal Kılıçdaroğlu'nun Başörtüsüne Yaklaşımı

1960'lı yıllarda İsmet İnönü ile başlayan ve daha sonra Bülent Ecevit ile devam eden 'Ortanın solu' söylemi yerine 1999 seçimlerinde istenilen başarının elde edilememesi üzerine 2000'li yıllardan itibaren 'Anadolu solu' söylemi kullanılmaya başlanmıştır. Deniz Baykal tarafından

medyada sık sık dillendirilen bu söylem, CHP'nin zamanın şartları doğrultusunda kendini yenilemesi, özgürlükleri, temel hakları yeniden ele alması ve inanç gruplarına hoşgörülü davranması gibi bazı düşünceleri içermiştir (Bk. Baykal, 2002). Türkiye'de din ve laiklik bağlamında tartışılacak ve CHP'nin müdahil olduğu önemli konulardan birisi de başörtüsü meselesidir. 2000'li yılların başından beri sürekli gündemde olan başörtüsü konusu ya da CHP'nin algılama biçimiyle türban meselesi, dindar kadınların çalışma hayatında, eğitim hayatında, siyasal ve sosyal hayatta kamusal sınırlar içerisinde nasıl hareket etmeleri gerektiği ile ilgili hususları içermektedir (Başkan, 2009, s.111). Başörtüsü tartışmalarında yakın geçmişte üniversitelere dindarların başörtülü alınmaması ve başörtüsü eylemlerinin yapılması, kamuda başörtülü çalışmaya müsaade edilmemesi ve TBMM'de başörtülü Milletvekili Merve Kavakçı'nın protesto edilmesi olayları dikkat çekici örnekler olarak yer almaktadır (Anadolu Ajansı, 2012, s.1). Türkiye'de başörtüsü ile ilgili yasaklamalar veya kısıtlamaların uygulandığı alanların başında ise üniversiteler gelmektedir. Yaklaşık on-on iki yıl devam eden sürecin neticesinde 2010 yılından itibaren başörtüsü üniversitelerde serbest hale gelmiştir. Yine bu teşebbüsten kısa bir süre önce CHP'nin yönetimini devralan Kılıçdaroğlu'nun doğrudan karşıt bir tutum takınmadığı ve CHP'nin klasik laiklik refleksiyle hareket etmediği görülmüştür (Toruk, 2011, s.488-489). Buna karşın 2007 yılında Deniz Baykal yönetimindeki CHP, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Cumhurbaşkanı adayının inançlı ve eşinin başörtülü olmasını laiklik için bir tehdit olarak görmüş ve yurt genelinde mitingler düzenleyerek bunu protesto etmiştir (bk. Kabakcı, 2011). 2008 yılında ise TBMM'deki başörtüsü düzenlemesini anayasa mahkemesine götürerek durdurmuştur.

Kemal Kılıçdaroğlu'nun CHP'nin başına geçmeden önce devlet bürokrasisinde uzun yıllar görev yapması siyasal ve sosyolojik yönüyle Türk toplumuna dair daha geniş perspektiften analizler yapmasına olanak sağlayabilmiştir (Kındıra, 2017, s.69-82). Böylece CHP'nin siyasal arenada tutunamamasının ve iktidar pozisyonunu elde edememesinin toplumla yaşanan uyumsuzlıklardan ve sosyolojik gerçekliklere aykırı tutumlardan kaynaklandığını analiz ettiği öne sürülebilir. Kemal Kılıçdaroğlu, göreve

geldiği andan itibaren CHP için yeni bir toplumsallık inşa etmeye çalışmış ve bu inşa sürecinde toplumun farklı kesimleriyle bir uzlaşma aramıştır. Bu doğrultuda CHP için dinî veya etnik ayrımcılıkların ön planda olmadığı, sosyal demokrasinin farklı unsurlarıyla yansıtıldığı yeni bir yaklaşımı ortaya koymayı hedeflediği söylenebilir (Tosun, 2012, s.111-112; 121-123). Bu çerçevede Kemal Kılıçdaroğlu yönetimindeki CHP'nin başörtüsü konusunu laiklik ve rejim tehdidi bağlamında algılamayıp, eşitlik ve özgürlüklerin bir gereği olarak görmesi ve inançlara saygılı bir tavır alması sosyal demokrasi yaklaşımı ile uyumlu durmuştur. Kemal Kılıçdaroğlu bu konudaki düşüncelerini bir beyanatında şöyle dile getirmiştir: “Kişinin etnik kimliğiyle, inancıyla, mezhebiyle Türkiye Cumhuriyeti uğraşmamalı. Kişinin kimliği onun şerefidir. İnanç ve kimlik bir insan hakkıdır. Hiçbir yurttaşımı ötekileştirme gibi bir anlayışım yok: inancı, kimliği, kıyafeti, rengi ne olursa olsun” (Milliyet, 2012, s.1). Bu durumun yaşanması CHP için bir taraftan siyasal stratejinin sosyolojik bir parçası olarak değerlendirilebilirken diğer taraftan CHP için yeni bir siyaset yapma biçimine de işaret etmektedir. Bu yeni siyaset yapma biçimi halka yaklaşmak, hakla iç içe olmak, inançlara saygılı davranmak, değişimi topluma göstermek ve toplumun her kesimiyle güçlü ve samimi bağlar kurmak şeklinde yorumlanmaktadır (Emre, 2015, s. 41-43).

Kemal Kılıçdaroğlu CHP'nin lideri olduğu ilk zamanlarda başörtüsü konusunu dile getirmiş ve parti mitinginde başörtüsü özgürlüğü için teminatın CHP olacağını açıkça vurgulamıştır. Ayrıca bu konuda çalışma yapmak adına partinin o dönem önemli isimlerinden biri olan sosyolog Sencer Ayata'yı görevlendirmiştir (Özlü, 2015, s.227). CHP'nin yeni perspektifinde başörtüsü konusu ile ilgili en çok ön plana çıkan nokta ise Kemal Kılıçdaroğlu'nun mecliste yasal düzenleme yapılması önerisidir. Bu öneriye göre mecliste yapılacak bir düzenleme ile kadınların kılık-kıyafetine müdahale edilmesinin önüne geçilecektir. Doğrudan Türkiye'deki muhafazakâr ve dindar kesime yönelik verilen bu mesaj, yeni CHP'yi topluma somut şekilde hissettirme amacı taşıdığı söylenebilir. Bu minvalde CHP'deki değişimin söylem boyutunda kalmadığı ve uygulamalı şekilde gösterilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak ilerleyen süreçte bu teşebbüs CHP adına söylemsel

düzeyde kalarak, uygulanamamıştır. Görüldüğü kadarıyla Türkiye'de kılık-kıyafet konusunun siyasal alanda bir tartışma yapılmasının ve dindar toplumun geleceğe dair endişelerinin önüne geçilmek istenmiş; CHP'nin statükocu yönüyle değil, özgürlükçü ve demokrat yönüyle tanınması hedeflenmiştir. CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu bir gazeteciye vermiş olduğu mülakatta konuya bakışını şöyle açıklamıştır: “Yasa teklifi verelim derken herhangi bir siyasi hesap yapmadım. Özel bir gün seçmedim. Gündem hesabı da yapmadım. Çok önemli gördüğüm bir yarayı kesin olarak kapatmak için yaptım” (Cumhuriyet, 2022, s.1). CHP'nin ortaya koyduğu tavrın pragmatik bir yönü olmakla birlikte yine de CHP tarihi için dikkat çekici bir adım olduğu söylenebilir. Diğer taraftan söylem olarak ortaya atılan bu yasa teklifi verme önerisi eylem itibarıyla vücut bulamamıştır.

Sonuçta CHP'nin Deniz Baykal dönemindeki ortanın solu söylemine dayalı politikalarından sonra Kemal Kılıçdaroğlu dönemi ile uzlaşmaya dayalı yeni bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Başörtüsü konusu ile ilgili CHP'nin sadece yapılan düzenlemeleri desteklemekle kalmayıp bizzatı düzenleme önerisi getirmesi, dindar kesimin sorunlarını önemseyişine dönük mesaj da içerebilmektedir. Ancak CHP'nin parti kademelerinde ve toplumsal tabanında yer alan farklı görüş ve bakış açılarının gerek Deniz Baykal gerekse Kemal Kılıçdaroğlu dönemlerinde bir bütün halinde parti politikası yürütülmesinin önüne geçmiş ve istenilen sonuçlar elde edilememiştir.

2.1.2. Kemal Kılıçdaroğlu ile Partiyi Dindar ve Sağ Kimliklere Açma

CHP'deki değişimin okunabileceği bir diğer alanlardan birisi de siyasal sahadır. CHP'nin gerek parti yönetiminde ve TBMM'de gerekse yerel yönetimlerde görev yapan üyelerinin geçmişte laiklik hassasiyeti güçlü ve seküler hayat tarzına sahip bireylerden meydana geldiği bilinen bir durumdur. Günümüz CHP'sine bakıldığında ise Kemal Kılıçdaroğlu dönemi ile birlikte topluma vaat edilen değişime ve farklılığa uygun olarak klasik CHP profillerinin dışına çıkıldığı görülmektedir. Geçmişte devletin ve rejimin hâmisî konumundaki bir CHP görünümünden sıyrılarak; toplumsal tabanını genişletmeye

çalışan, dindar, muhafazakâr ve milliyetçi kesime kendini açan ve kuşatıcı siyasal parti izlenimi veren bir yapıya dönüşmektedir (Ete, 2011, s.18-19). CHP'nin geçmişte toplumun orta ve alt tabakasıyla yakın bir ilişki kuramaması, Anadolu taşrasındaki muhafazakâr seçmenle ortak bir dil oluşturamaması, kendini sol değerlere mahkûm etmesi, din ve inanç gibi Türk toplumu nezdinde ön planda olan kavramlara yeteri kadar eğilememesi siyaseten CHP'yi uzunca bir süre muhalefette bırakmıştır (Kiriş & Gül, 2010, s.199-201). Partinin içerisinde olduğu durumu aşmak adına yeni açılımlar ve politikalar ortaya koyan Kemal Kılıçdaroğlu, geniş muhafazakâr toplum nezdinde CHP'nin jakoben ve rejim bekçisi görüntüsünü kırmaya çalışmakta; bu amaçla partiyi sağ eğilimli, milliyetçi, dindar ve muhafazakâr kişilere açmaktadır. Örneğin 2013 yılında bir grup AK Parti milletvekilinin parlamentoya başörtüsü ile gelmesine CHP yönetimi özgürlükler bağlamında yaklaşmış, Kılıçdaroğlu bu durumu şu sözlerle değerlendirmiştir: “Bugün çok mutluyum. Tarih yazdık ve çok önemli bir gerçeği Türkiye'nin gündeminden çıkardık” (Akşam, 2013, s.1).

Kemal Kılıçdaroğlu döneminde CHP'nin muhafazakâr, dindar ve sağ kesimden insanlara parti içerisinde görev vermesinin ilk örneklerini 2011 yılındaki genel seçimlerde İstanbul milletvekilleri olarak parlamentoya giren Faik Tunay ve emekli Müftü İhsan Özkes oluşturmuştur. Akabinde 2014 yılında Parti Meclisine seçilip, önce genel başkan yardımcısı sonra da 2015 yılındaki genel seçimlerde İstanbul Milletvekili olan Milli Görüş kökenli Mehmet Bekaroğlu gelmektedir. Üç isim de muhafazakâr ve sağ dünya görüşüne sahip olup, sağ siyasi partilerde görev yapmış ve akabinde Kılıçdaroğlu dönemi ile CHP'de politika yapmaya başlamıştır. Bir diğer muhafazakâr veya dindar kimlik olarak başörtülü Avukat Sevgi Kılıç yer almaktadır. 2019 yılında CHP İstanbul Beykoz Belediye Meclis Üyesi olan Kılıç, 2020 yılında yapılan CHP kurultayında Parti Meclis üyesi seçilmiştir. Böylece CHP tarihinde ilk kez başörtülü bir kişi genel merkezde parti yönetimine seçilmiştir (Gürcanlı, 2020, s.1). Bunun dışında milliyetçi muhafazakâr kesimden kişilerinde Kemal Kılıçdaroğlu döneminde parti yönetiminde, yerel yönetimlerde veya danışmanlık kadrolarında olmak üzere farklı pozisyonlarda parti içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür.

CHP'nin kendisini muhafazakâr ve milliyetçi seçmene açtığı siyasal süreçlerin birisi de 2019 yerel seçimleri olmuştur. İstanbul ve Ankara gibi Türkiye'nin iki büyük metropol kentinde CHP listelerinden Ekrem İmamoğlu ve Mansur Yavaş aday gösterilmiştir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi başkan aday Ekrem İmamoğlu geçmişte Anavatan Partisi'nde siyaset yapması ve ailesinin sağ kesimden muhafazakâr olmasıyla bilinmektedir. Ankara Büyükşehir Belediyesi başkan aday Mansur Yavaş ise geçmişte Milliyetçi Hareket Partisi'nde siyaset yapmış, milliyetçi bir siyasal geçmişe sahiptir. CHP, İstanbul ve Ankara'daki toplumsal tabanı dikkate alarak stratejik bir karar vermiş, muhafazakâr ve milliyetçi kökenden gelen isimlerle seçime girmiştir. Bu durum uzun zamandır var olan CHP'nin tipik laiklik refleksli parti kimliğinin dışına çıkılarak, pragmatik adımlar atıldığını ve toplumun görmek istediği adayların CHP'nin eski jakoben kimliğinin önüne geçirilerek topluma sunulduğunu göstermektedir (Aktan, 2020, s.1). CHP yönetimi 2019 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara dışında Konya'nın Taşkent ilçesinde de başörtülü bir aday göstermiştir. 2000 doğumlu olan ve henüz 19 yaşında aday yapılan Hilal Ülkü Türedi, başörtülü olduğunu ve ülkücü kökenli bir aileden geldiğini beyan etmiştir. CHP'den belediye başkan aday gösterilen Türedi, adaylıktan dolayı mutlu olduğunu ve ilçede bulunan sorunların çözümüne odaklanmak istediğini söylemiştir (Kayacı, 2019, s.1). CHP'nin 2019 yerel seçimlerinde siyasette başörtülü, dindar, muhafazakâr veya milliyetçi adaylara yönelmesi 2023 genel ve 2024 yerel seçimleri içinde benzer şekilde devam etmiştir. Zira her iki seçimde de başörtülü, muhafazakâr, milliyetçi veya dindar kişiler seçimlerde parti tarafından aday gösterilmiştir. Anadolu'daki muhafazakâr ve dindar seçmen göz önüne alındığında CHP yönetiminin laik ve seküler yönü baskın adayların arasına muhafazakâr yönü ile ön plana çıkan ve toplumsal karşılığı olan adayları da dâhil edebileceği ön görülmektedir. Bu durum CHP'de değişim ve dönüşümü daha dinamik hale getirme potansiyeli taşıyabilmektedir.

2.1.3. Kemal Kılıçdaroğlu Döneminde Muhafazakâr ve Dindarlarla Helalleşme

CHP'nin Kemal Kılıçdaroğlu yönetiminde yeni bir söylem ve eylem çizgisi geliştirmeye çalıştığı dikkat çekmiştir. Geçmişte toplumsal hafızada yer edinen

rejimin savunucusu, özgürlükleri kısıtlayıcı, dindarlarla yeterli özdeşim kuramayan CHP kimliğinin dönüşümü için Kemal Kılıçdaroğlu yönetiminin gayret sarf ettiği söylenebilir. Bunun güncel ve somut örneklerinden birisi Kılıçdaroğlu'nun geçmişteki hatalara atıfta bulunarak dile getirdiği dindar kesimle helalleşme çağrısıdır. Bu çağrı partide bütün kademelerde sahiplenip, yüksek sesle dile getirilmese de Kılıçdaroğlu tarafından ifade edilmiştir (Aksoy, 2022, s.1). Kendi içinde bir özeleştiri yapan Kemal Kılıçdaroğlu için dindar kesime geçmişte yapılan birtakım haksızlıklar ve ayrımcılıklar olmuş ve bu süreçte CHP'de resmi parti politikası olarak özgürlüklerden yana tavır almamıştır. Bu durum CHP'ye dönük geniş muhafazakâr ve dindar kesimde tepkisel bir yaklaşım doğurmuş ve zihinlerde CHP baskıcı ve yasadışı parti şeklinde tasavvur edilmiştir.

Helalleşmeyi toplumun kucaklaşması ve yeni bir sayfa açması için çok elzem gördüğünü ifade eden Kemal Kılıçdaroğlu'na göre, Türkiye'de toplumsal ayrışma ve kutuplaşma ileri seviyeye erişmiştir. Buna engel olmak ve toplumsal barışı sağlamak siyasilerin bir sorumluluğudur. Geçmişte 28 Şubat sürecinde dindar kesimin maruz kaldığı baskıların ve haksızlıkların travmatik süreçler yarattığı ve bu durumun helalleşme ile onarılacak istendiği ifade edilmiştir. Kemal Kılıçdaroğlu gazeteci Fikret Bila'ya verdiği mülakatta bakış açısını şöyle ortaya koymuştur:

“Benim çağrım iktidar-muhalefet ayrımı yapmıyor. Toplumsal bir çağrıdır. Hatalarla yüzleşmek ve asıl olarak geleceğe bakma çağrısıdır. Bakın helalleşmek geçmişte olan acıları ortadan kaldırmaz ama geleceği inşa etmemizi sağlar. Bu ülkenin büyük yaraları var, bu yaraları saracağız ki bundan sonra kimse kanatmaya cesaret dahi edemesin (Bila, 2021, s.1).”

Kemal Kılıçdaroğlu'nun beyanatına bakıldığında yeni bir toplumsal muhayyile inşa etmeye çalıştığı söylenebilir. CHP'nin toplumsal kopukluğunun kabuklarını kırmaya çalışan, yeni bir perspektifle toplumu sürükleyici olmaya uğraşan bir parti görüntüsü vermektedir. CHP'nin tarihsel süreç içerisinde belki de ilk kez geçmiş mağduriyetlerinde pay sahibi olduğu dindar kesimle bu denli bir mutabakat arayışına girdiği de ifade edilebilir.

CHP'nin dindar ve muhafazakâr insanlarla helalleşme

çağrısından kısa bir süre sonra 28 Şubat'ta mağduriyet de yaşamış olan bir grup muhafazakâr ve dindar insan Kemal Kılıçdaroğlu ile bir araya gelmiş ve helalleşme çağrısına karşılık verilmiştir. Kemal Kılıçdaroğlu ile buluşan muhafazakârlara göre yeni sayfa açmak ve geçmiş gündemden kaldırmak gerekir. Bunun içinde toplumsal barış ve uzlaşının sağlanmasında herkes elini taşın altına koymalıdır (Bıçakçı, 2022, s.1). Muhafazakâr kesimden bazı insanların CHP liderinin çağrısına karşılık vermesi her iki taraf için de yeni bir toplumsal uzlaşma sürecine işaret edebilir. Ancak Kemal Kılıçdaroğlu'nun bu toplumsal çağrısına olumlu yaklaşanlardan bahsedildiği gibi olumsuz yaklaşanlardan da söz etmek gerekmektedir. Bu durum dindarların bir kısmının geçmişteki gibi kategorik olarak CHP'ye uzak durmadığı ve daha çok diyaloga açık olduğu izlenimi verirken; öte yandan dindarların bir kısmının halen daha CHP ile mesafeli ilişki kurmak istediği izlenimi vermektedir. Bu bağlamda anlaşıldığı kadarıyla CHP'nin dindar kesime yönelik daha çok empatiye dayalı yaklaşım biçimi sergilemesi, söylemlerini ve eylemlerini bütünleştirerek toplumsal ve siyasal alanda sürdürebilir kılması beklenmektedir. Ayrıca sosyal demokrasi kimliğinin tezahürü olarak partinin ayrımcılık ve ötekileştirmenin karşısında durması, toplumun tüm paydaşlarına eşit ve adil tutum sergilemesi siyasal açıdan tutarlı bir davranış olarak değerlendirilebilir.

2.1.4. Kemal Kılıçdaroğlu ile Alevi Kesime Yönelik Pozitif Söylemler

Alevi kesimin kurtuluş savaşında aktif şekilde yer aldığı ve milli mücadeleye destek olduğu, dönemin Bektaş-î postnişi (lider/şeyh) Cemalettin Çelebi'nin Mustafa Kemal Atatürk'e güçlü şekilde destek verdiği ve ilk mecliste Atatürk tarafında TBMM Başkan Vekilliğine aday gösterildiği tarihi kaynaklarda bulunmaktadır. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra dersim olayları (1937-1938) olarak hafızalara kazınan süreç ile birlikte Alevi kesim ve CHP arasında mesafe oluşmuştur. Alevilerin CHP ile geçmişte yaşadıkları problemlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan uyuşmazlık Kemal Kılıçdaroğlu dönemindeki olumlu söylemler ve politikalarla değişmeye başlamıştır. Buna göre Alevilere dönük mezhepsel ve ayrımcı söylemlerin ön plana çıkması, siyasal iktidarın Cemevleri'ne yeteri kadar destek vermemesi ve Kılıçdaroğlu'nun Alevi

kimliklere partide daha çok yer vermesi gibi sebeplerle Alevilerin ana muhalefet CHP ile yakın bir ilişki içerisine girdiği düşünülmüştür (Mert, 2022, s.1). CHP'nin Kemal Kılıçdaroğlu dönemi ile birlikte Alevi kimliklere parti içerisinde Milletvekilliği, Parti Meclisi Üyeliği ve Belediye Başkanlığı gibi önemli pozisyonlarda görev vermesi Alevilerin CHP ile ilişkilerinde olumlu etkiye sebep olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca parti il ve ilçe teşkilatlarının Türkiye'nin farklı şehirlerinde yaşayan Alevilere dönük kucaklayıcı çalışmaları da CHP ve Aleviler arasındaki ilişkiyi güçlendirdiği değerlendirilmektedir (Cansun, 2013, s.460-462). Ayrıca CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nun 2023 genel seçimleri öncesinde kamuoyuna dönük "Ben Aleviyim. Hak Muhammed, Ali inancı ile yetişmiş, samimi bir Müslümanım. Harama el uzatmam" şeklinde dinî kimliğini vurgulayarak yaptığı konuşma da Aleviliğin CHP içindeki dönüşümünü anlamak adına dikkat çekicidir (BBC News Türkçe, 2023, s.1).

CHP'nin Alevilere yönelik dile getirdiği inanç grupları arasında ayırım yapılmaması, Cemevleri'ne yasal ibadethane statüsünün verilmesi, inanç temelli ötekileştirmelere yönelik kanuni düzenlemeler ile yaptırımların ortaya konulması, bütün inanç gruplarına özgürlükler temelinde yaklaşılması gibi bazı politik söylem ve talepler Alevilere dönük yeni açılımlar kapsamında ifade edilebilir (Akkır, 2014, s.172-173). Değişimi önceleyen ve yeni vizyon ortaya koyan CHP'ye göre; Alevilerin tanınması, onlara saygı gösterilmesi ve onların asimile edilmemesi gibi hususlar yeni bir toplumsal eşitlik modeliyle ortaya konulmalıdır. Bu çerçevede Alevi toplumun yok sayılmaması, birey temelinde eşit muamele görmesi, inançlarına ve ibadethanelerine saygı duyulması gerekmektedir. Bunun bir sonucu olarak Türkiye'de Alevi kimliğinin ve kültürünün kendisini güven içerisinde göstermesi arzulanmaktadır (Emre, 2019, s.101-102).

CHP'nin bir inanç grubu olarak Alevilerin sorunları ile ilgilenmesi bir taraftan CHP'nin yeni vizyonu olarak değerlendirilirken diğer taraftan laiklik refleksine dair de fikir verebilmektedir. Alevi kesimin ibadethane olarak Cemevleri'ne yasal statü verilmesi ve Alevi dedelerine din görevlisi olarak devlet tarafından maaş verilmesi gibi talepleri eski CHP için bir laiklik karşıtı teşebbüs olarak yorumlanırken; bugünün CHP'sinde inançlara saygı ve

eşitlik temelinde ele alınabilmektedir. Buradan hareketle azınlık bir inanç ve kültür grubu olarak Aleviler dışlanmak yerine; toplumsal yapının bir parçası olan ve eşit vatandaş muamelesine tâbi tutulan bir konumda yer alabilmektedir (bk. Subaşı, 2010).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Cumhuriyet Halk Partisinin din ve dindarlara karşı tutum ve davranışlarının analiz edildiği bu çalışmanın temel sorunsalı Fransız tipi katı laiklik anlayışı ile İngiliz tipi esnek laiklik anlayışı arasındaki farklılıkları anlamak ve bu doğrultuda CHP'deki değişimi analiz etmektedir. Çalışmada üzerinde durulan ana sav, CHP'nin geçmişe kıyasla yakın dönemde İngiliz tipi esnek laiklik düşüncesine kaydığı ve kamusal alanda dine, dini sembollere, kimliklere ve kurumlara daha fazla alan açtığıdır. Bu bağlamda çalışmada bir tarafta çok partili hayata geçişten sonra İsmet İnönü, Bülent Ecevit ve Deniz Baykal dönemi CHP'si var iken diğer tarafta ağırlıklı olarak 2000'lerin başında Anadolu Solu söylemiyle başlayan ve Kemal Kılıçdaroğlu dönemi ile devam eden güncel CHP bulunmaktadır. Çalışma esasta geçmiş ve günümüz CHP'si bağlamında düşünülmüş ve Kemal Kılıçdaroğlu dönemine kadar ki süreç geçmiş CHP ile sonraki süreç güncel CHP ile formüle edilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde din ve laiklik kavramları incelenmiş, daha sonra eski CHP'nin laikliği algılama, toplumsal, düşünsel ve siyasal hayatta söylem biçimleriyle; yeni CHP'nin laikliği algılama, toplumsal, düşünsel ve siyasal hayatta söylem biçimleri arasındaki farklılıklar/değişimler çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır. Bunun sonucunda geçmiş ve günümüz CHP yönetimleri arasında din ve laiklik ilişkisinde yaşanan farklılaşmalar ve değişimler ortaya konulmuştur.

Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre geçmişteki CHP'nin kılık-kıyafet veya ibadet özgürlüğüne kamusal alanda yaklaşımı daha sert, müdahaleci ve kısıtlayıcı bir anlayışa dayanırken günümüz CHP'sinin kamusal alanda din ve vicdan hürriyetine daha saygılı ve dinî semboller ve kurumlara karşı daha esnek davrandığı görülmüştür. Siyasal ve toplumsal konjonktürün ve rasyonel siyasetin tezahürü olarak CHP yönetiminin kendini yenileme ihtiyacı hissettiği anlaşılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre bu yenileme ihtiyacı birçok alanda kendini

göstermiştir. Örneğin toplumun temel ihtiyaçlarından birisi olarak kabul edilen dinî eğitim ve hizmetlere dönük geçmişte sınırlayıcı bir tutum içerisinde yer alan CHP yönetiminin, bugün daha ılımlı ve toplumsal taleplere açık bir söylem biçimine sahip olmaya çalıştığı söylenebilir. Çalışmada CHP'nin eğitimde fırsat eşitliğinin temin edilmesi ve dindarların eğitim hakkından yararlanabilmesi için geçmişteki katı tutumunun yerine, günümüzde temel haklara daha saygılı ve eşitlikçi yaklaşım biçimi sergilemeye çalıştığı anlaşılmıştır. Ayrıca parti içerisinde geçmişte fazlaca yer almayan sağ kimlikli ve muhafazakâr siyasetçilerin bugün farklı pozisyonlarda yer alması da geçmişle günümüz arasında önemli bir fark olarak ifade edilebilir.

Diğer taraftan geçmişte Türkiye'de farklı toplumsal kesimlere dönük yaşatılan mağduriyetler için CHP yönetiminin sorumluluk alması ve helalleşme çağrısı yapması da bir öz eleştiri ve değişim/dönüşüm çabası olarak karşımıza çıkmıştır. Bu durum günümüzde CHP'nin geçmiş ile arasına makul bir çizgi çekmek istediği ve toplumun farklı kesimleriyle uzlaşma arayışına girdiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu değişimlerin arka planında siyasal rasyonaliteler önemli bir etken olmuştur. Başka bir ifadeyle siyasal iktidara erişim için Türkiye'nin toplumsal yapısının dikkate alındığı görülmüştür. Bu amaç çerçevesinde CHP yönetiminin geçmişte çeşitli uygulamalar ve politik tercihler nedeniyle uyuşmadığı dindar ve muhafazakâr kesimle günümüzde zorunlu bir uyum süreci başlattığı anlaşılmıştır. Günümüz CHP'sinin, Alevi kesimin geçmişte yaşadığı mağduriyetlerle yüzleşmeye başladığı ve artık meseleye insani temelde bakıp özgürlükler bağlamında hareket ettiği söylenebilir. Bu doğrultuda Cemevleri'nin yapısı, Alevi kanaat önderlerinin statüleri, Alevi kültürüne yaklaşımdaki eşitsizlik gibi durumların yeni bir perspektifle ele alınarak çözüme kavuşturulabileceği görülmüştür.

Çalışmadan elde edilen diğer bulgulara göre CHP yönetimi, Türkiye'de dinin ve dindarların politik ve toplumsal yapıda merkezî yerinin olduğu ve dışlayıcı bir yaklaşımla dindar kesime yaklaşmanın politik sonuçlar doğurduğunu önemli ölçüde tespit etmiştir. Bu nedenle CHP açısından dindar kesimin merkezde yer aldığı ve Türkiye'deki politik süreçlerin belirlenmesinde etkin bir güç olduğu

gerçeği kabul görmüştür. Bunun bir yansıması olarak da dindar kesimin temel değerlerinin, taleplerinin, inancının, kültürünün, eğitiminin ve yaşam biçiminin zaruri bir kabul alanı haline geldiği söylenebilir. Yine bundan dolayı CHP yönetimi tarafından dindarlarla anlayış, kabullenme ve ortak payda temelli yeni bir ilişki geliştirilmek istenmiştir.

Sonuç olarak geçmişte İsmet İnönü, Bülent Ecevit ve Deniz Baykal dönemlerinde CHP'nin takip ettiği ana akım politik çizginin katı laiklik ve sosyal demokrat çerçevede dar bir siyasal alanı temsil ettiği; sosyolojik açıdan çoğunluk konumunda olan dindar ve muhafazakâr kesime uzak kalındığı anlaşılmıştır. Bu doğrultuda CHP'nin Kemal Kılıçdaroğlu döneminde izlediği ve Özgür Özel ile devam eden güncel politikaların geçmişte ideolojik saiklerle uzak kaldığı bir kesimle öz eleştiriye dayalı yeni bir süreç yaratma amacı taşıdığı söylenebilir. Çalışmada bu dönüşüm politikalarının; kendi içinde öz eleştiri yapma, yanlışlarla hesaplaşma, empati kurma, değişim gerçekleştirme, uzlaşma sağlama gibi birtakım kavramlara dayandığı tespit edilmiştir. CHP'nin Kemal Kılıçdaroğlu ile izlediği değişim ve dönüşüm politikalarının günümüzde ve ileride Türk toplumu nezdinde nasıl anlamlandırılacağı ve karşılık bulacağı sorusu, partinin söylem ve eylem bütünlüğünü kurmasına ve toplumun tüm kesimlerini kucaklamasına bağlı olarak cevabını bulacaktır. Sonuçta önümüzdeki süreç Türkiye'de başta dindarlar olmak üzere toplumun farklı kesimlerinin CHP'yi test edeceği ve tartışmaya açacağı bir zaman dilimi olarak gözükmektedir.

KAYNAKLAR

Kitap ve Makaleler

- Akkır, R. (2014). Türkiye'nin demokrasiye geçiş süreci ve laiklik anlayışının değişmesinde bir dönüm noktası: CHP'nin yedinci olağan kurultayı. *Journal of Turkish Studies* 9/2, 53-65.
- Akkır, R. (2015) Baykal dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin parametreleri. *Pesa International Journal of Social Studies* 1/2, 79.
- Akkır, R. (2019). *CHP'nin din politikaları*. Pınar Yayınları.
- Arıkan, A. (2019). Eğitime 28 Şubat darbesi. *Kriter Dergisi* 3/32, 1.
- Altunay Şam, E. (2003). Türk tarihi boyunca laikliğin aşamaları ve Atatürk laikliği, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 144, 47-58.
- Asad, T. (2015). *Dinin soykütükleri*, çev. Ayet Aram Tekin. Metis Yayınları.
- Ayata, A. (2010). *Cumhuriyet Halk Partisi: Örgüt ve ideoloji*. Gündoğan Yayınları.
- Ayata, S. & Ayata, A. (2007). *The center-left parties in Turkey*. *Journal of Turkish Studies* 8/2, 211-232.
- Aydın, M. (2013). *Güncel kültürde temel kavramlar*. Açılım Kitap Yayınları.
- Ayhan, H. (2000). Cumhuriyet dönemi din eğitimine genel bir bakış: Atatürk'ün İslam dini ve din eğitimi hakkındaki görüşleri. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, 5-27.
- Aysal, N. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giyim ve kuşamda çağdaşlaşma hareketleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10/22, 14-16.
- Bakır, M. (2020). Tarihsel süreç ve akademik literatür bağlamında laiklik kavramı, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 2, 27-45.
- Balcı, E. (2020). *Türkiye'de eğitim politikaları*. Pegem Akademi Yayınları.
- Barutçu, A. F. (1977). *Siyasi anılar*. Milliyet Yayınları.
- Baş, F. (2023). *Türkiye'de merkez-çevre değişimi ve sekülerleşme*. Serüven Yayınevi.
- Başkan, B (2009). Başörtüsü sorunu ve meşrulaştırmamayan yasakçılık. *Liberal Düşünce Dergisi* 14/55, 109-134.
- Baykal, D. (2002). *CHP ve Anadolu Solu*. Birey Eğitim Yayınları.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi ve laiklik*. Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (2014). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Berlin, I. (1969). "Two Concepts of Liberty". *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press.
- Cansun, Ş. (2013). Türkiye'de Aleviler ve siyasi partiler ilişkisi: Cumhuriyet gazetesi üzerinden bir inceleme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 5/2, 460-462.
- Cengiz, K. (2016). CHP seçmeninin din algıları ve pratikleri. *Mülkiye Dergisi* 40/1, 64.
- Ciddi, S. (2010). *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and Nationalism*. Routledge Publisher.
- Cipriani, R. (2014). *Din sosyolojisi: Tarih ve teoriler*, haz. Ali Coşkun. Rağbet Yayınları.
- Çarkoğlu, A. & Kalaycıoğlu, E. (2009). *The Rising Tide of Conservatism*. Palgrave Publishing.
- Çarkoğlu, A. & Toprak, B. (2000). *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*. TESEV Yayınları.
- Çevik, A. & Dinçer, F. (2018). Cumhuriyet Halk Partisi'nin değişen din siyaseti: 1947 kurultayı. *Journal of Turkish Studies* 13/13, 25-36.
- Çiğdem, A. (2017). *Aydınlanma düşüncesi*. Dedalus Yayınları.
- Davison, A. (2012). *Türkiye'de sekülerizm ve modernlik*. çev. Tuncay Birkan. İletişim Yayınları.
- Dinçer, N. (1974). *1913'ten günümüze İmam-Hatip Okulları meselesi*. Yağmur Yayınları.
- Duman, M. Zeki. (2010). Türkiye'de laiklik sorununun siyasal temelleri. *Uluslararası İnsan Bilimler Dergisi* 7/2, 284-303.
- Durkheim, E. (2005). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. çev. Fuat Aydın. Ataç Yayınları.
- Ecevit, B. (1973). *Bu düzen değişmelidir*. Tekin Yayınevi.
- Ecevit, B. (2009). *Ortanın solu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Emre, Y. (2015). *CHP, sosyal demokrasi ve sol*. İletişim Yayınları.
- Emre, Y. (2019). *Kökler: CHP, devamlılık ve değişim*. Tekin Yayınevi.
- Emre, Y. vdğr., (2017). Küreselleşme karşısında sosyal demokrasinin konumu: CHP örneği üzerine bir alan

- araştırması. *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi* 14/53, 117-118.
- Er, İ. (2008). *Din sosyolojisi*. Akçağ Yayınları.
- Erdem, T. (2020). CHP ve muhafazakârlık: Kim neyi temsil ediyor?. *SDE Analiz Dergisi*, 1.
- Ergil, D. (1989). Laiklik üzerine düşünceler: Türkiye örneği. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi* 44/3, 2.
- Eski, M. (1998). Atatürk, Cumhuriyet ve kıyafet devrimi. *Erdem Dergisi* 11/31, 57-78.
- Ete, H. (2011). CHP'deki değişim: Lider değişimi mi, siyaset değişimi mi?. *Seta Analiz Dergisi* 22, 18-19.
- Göle, N. (2009). *İslam'ın yeni kamusal yüzleri*. Metis Yayınları.
- Habermas, J. (2017). *Kamusallığın yapısal dönüşümü*, çev. Tanıl Bora & Mithat Sancar. İletişim Yayınları.
- Hoffman, C. (2004). "Discourses of Citizenship in Contemporary France: Multiculturalism and Neo-Republicanism Since 1981". Doctor of Philosophy Thesis, Indiana.
- Holm, Nils G. (2002). Sosyal bir fenomen olarak din. (çev. Abdülkerim Bahadır). *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14, 271-286.
- Kabakçı, G. (2011). Neo-Kemalist bir hareket: Cumhuriyet mitingleri. *Selçuk İletişim Dergisi* 7/1, 96-112.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2018). *Türk sosyoloji tarihi III*, Doğu Kitabevi.
- Kara, İ. (2010). *Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak İslam*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2018). *Din ile modernleşme arasında: Çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri*. Dergâh Yayınları.
- Kaymakcan, R. (2006). Türkiye'de din eğitimi politikaları üzerine düşünceler. *Ekev Akademi Dergisi* 10/27, 21-36.
- Kındıra, Z. (2017). *Kemal: Türkiye'nin Gandhi'si*. Siyah Beyaz Yayınları.
- Kiriş, H. M. & Gül, H. (2010). CHP'yi iktidara gelmekten alıkoyan nedenler üzerine. *Toplum ve Demokrasi Dergisi* 4, 199-201.
- Kumbaracıbaşı, A. C. (2014). Cumhuriyet Halk Partisi'nin oylarının birikimli düzey analizi ve Türkiye'deki merkez solun seçim coğrafyasının incelenmesi, *Amme İdaresi Dergisi* 47/4, 59-92.
- Kuru, A. T. (2011). *Pasif ve dışlayıcı laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Kavram: Merkez-Çevre İlişkileri". *Dün ve Bugün Felsefe*. BFS Yayınları, 165-197.
- Mardin, Ş. (2012). *Türkiye'de din ve siyaset*. İletişim Yayınları.
- Marx, K. & Engels, F. (2015). *Komünist manifesto*. çev. Nail Satlıgan. Yordam Kitap Yayınları.
- Marx, K. & Engels, F. (2017). *Alman ideolojisi*. çev. Emir Aktan. Alter Yayıncılık.
- Pettit, P. (1997). *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford University Press.
- Rawls, J. (2024). *Bir Adalet Teorisi*. çev. Vedat Ahsen Coşar. Phoenix Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2012). *Türkler, Türkiye ve İslam*. İletişim Yayınları.
- Okumuş, E. (2017). Sosyolojinin din sorunsalı. ed. Mehmet Bayyigit. *Din Sosyolojisi*. Palet Yayınları.
- Özlü, T. (2015). *Y-CHP*. Kaynak Yayınları.
- Öcal, M. (2004). Türkiye'de Kur'an eğitim ve öğretiminde görülen gelişmeler ve bir icazetname örneği, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2, 81-140.
- Öcal, M. (2011). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de din eğitimi*, Düşünce Yayınları.
- Roy, O. (2009). *Secularism Confronts Islam*. Columbia University Press.
- Shils, E. (1975). *Center and Periphery: Essays in Macro-sociology*. University of Chicago Press.
- Subaşı, N. (2010). *Alevi modernleşmesi: Sırrı fâş eylemek*. Timaş Yayınları.
- Subaşı, N. (2018). *Öteki Türkiye'de din ve modernleşme*. Kopernik Yayınları.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik düşüncenin kısa tarihi*. çev. Osman Akinhay. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şahin, M. C. (2016). Antropoloji ve din: Tarihsel ve kuramsal temeller, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20/2, 451-473.
- Şahin, M. C. (2012). Demokrat Parti dönemi Türkiye'sinde din, siyaset ve eğitim ilişkileri, *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12, 31-54.
- Şen, A. F. & Altın, Ş. (2019). Sosyal demokrasiden yeni sağa CHP'nin söylemsel dönüşümü: Bir siyasal söylem

çözümlemesi denemesi. *AHBVÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 21/3, 436.

Şentürk, R. (2006). *Modernleşme ve toplumbilim*. İz Yayıncılık.

Şimşek, Ufuk vd., (2012). Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının ideolojik temelleri. *Journal of Turkish Studies* 7/4, 2809-2823.

Ünal Özkorkut, N. (2023). Türkiye’de laiklik ilkesinin kabul süreci ve çok partili döneme geçişle değişen laiklik anlayışı. *Adalet Dergisi* 71, 161-198.

Weber, M. (2016). *Din sosyolojisi*. (çev. Latif Boyacı). Yarı Yayınları.

Taylor, C. (2011). Western secularity. ed. Craig Calhoun vd., *In Rethinking Secularism*. Oxford University Press.

Toker, İ. (2008). Türkiye’de din, laiklik ve değişim. *Eskiye Dergisi* 10, 5-13.

Toruk, İ. (2011). Türkiye’de başörtüsü sorunu ve yazılı medyada sunumu. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 30, 488-489.

Tosun, C. (2008). Türkiye’de eğitimin laikleşmesi ve din öğretimi, ed. Ali İsmail Güngör. *Sekülerleşme ve Dini Canlanma*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları.

Tosun, T. (2012). *Yeni CHP ve politik seyri*. Orion Yayınları.

Yetiş, M. (2013). *Yeni CHP*. Truva Yayınları.

Zürcher, E. (2018) *Modernleşen Türkiye’nin tarihi*. çev. Yasemin Saner. İletişim Yayınları.

Raporlar

Cumhuriyet Halk Partisi. (1935). *CHP programı*. Ulus Basımevi.

Cumhuriyet Halk Partisi. (1948). *CHP’nin yedinci büyük kurultay tutanağı*. CHP Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi. (1963). *CHP: Millet hizmetinde 40 yıl*. Ankara Basım ve Ciltevi.

Cumhuriyet Halk Partisi. (1969). *CHP programı*. Ulus Basımevi.

Cumhuriyet Halk Partisi (1970). *CHP onuncu kurultay raporu*. CHP Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi. (1976). *Cumhuriyet Halk Partisi programı*. Ajans Türk Matbaacılık Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi. (2004). *Cumhuriyet Halk Partisi programı yeni hedefler yeni Türkiye: Modern*

Türkiye’de değişimin gücü Cumhuriyet Halk Partisi. TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu.

TBMM. (2001). “76. Birleşim Tutanakları”. *TBMM Tutanak Dergisi* 58, 1-142.

İnternet Kaynakları

Aksoy, M. (2022). Kılıçdaroğlu’nun helalleşme çağrısının muhatabı kim?. *Politik Yol*, 1. (Erişim: 19.03.2024) <https://www.politikyol.com/kilicdaroglunun-helallesme-cagrisinin-muhatabi-kim/>

Aktan, S. (2020). Ekrem İmamoğlu’nun İBB Başkan adaylığının hikâyesi ve siyasetteki doğuşu. *Euronews*, 1. (Erişim: 28.03.2024). <https://tr.euronews.com/2020/06/23/taniklariyla-ekrem-imamoglunun-ibb-baskan-adayliginin-hikayesi-ve-siyasetteki-dogusu>

Aljazeera, (2013). Kılıçdaroğlu: Mecliste tarih yazdık, 1. (Erişim: 01.04.2024). <https://www.aljazeera.com.tr/haber/mecliste-tarih-yazdik>

Anadolu Ajansı, (2012), Merve Kavakçı o günü anlattı, 1. (Erişim: 16.03.2024). <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/merve-kavakci-o-gunu-anlatti/369888>

BBC News Türkçe. (2023). Kılıçdaroğlu ‘Alevi’ başlıklı videoda genç seçmenlere seslendi, 1. (Erişim: 11.04.2024). <https://www.bbc.com/turkce/articles/cn059n1nj4eo>

Bıçakçı, E. (2022). Kılıçdaroğlu’yla helalleşen dindarlar anlattı: Mağdur olduk, mağdur ettik. *Medyascope*, 1. (Erişim: 17.04.2024).

<https://medyascope.tv/2022/08/17/kilicdarogluyla-helallesen-dindarlar-anlatti-magdur-olduk-magdur-ettilik/>

Bila, F. (2021). Kılıçdaroğlu: Fay hatlarını ortadan kaldırmak istiyorum. *Halk Tv*, 1. (Erişim: 19.04.2024) <https://halktv.com.tr/makale/kilicdaroglu-fay-hatlarini-ortadan-kaldirmak-istiyorum-653628>

Cumhuriyet Gazetesi. (2022), Kemal Kılıçdaroğlu başörtüsü çıkışının nedenlerini açıkladı: Oy hesabı yapmadım, teklif sadece başörtüsü ile ilgili değil, 1. (Erişim: 06.04.2024) <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/kemal-kilicdaroglu-basortusu-cikisinin-nedenlerini-acikladi-oy-hesabi-yapmadim-teklif-sadece-basortusu-ile-ilgili-1989453>

Çakır, R. (2022). Kılıçdaroğlu’nun helalleşmeleri kimleri endişelendiriyor?. *Medyascope*, 1. (Erişim: 11.04.2024)

<https://medyascope.tv/2022/08/16/kilicdaroglunun-helallesmeleri-kimleri-endiselendiriyor/>

Gürcanlı, Z. (2020). CHP parti meclisinde bir ilk. *Sözcü*, 1. (Erişim: 15.04.2024)

<https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/son-dakika-isimler-siziyor-chpde-bir-ilk-5953621/>

Hürriyet. (2001). Baykal: 28 Şubat'ta herkes hatalıydı. 1. (Erişim: 17.02.2024).

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-28-subatta-herkes-hataliydi-39213824>

Kayacı, M. A. (2019). Konya'da CHP'den başörtülü ve genç aday. *Sputnik*, 1. (Erişim: 23.03.2024). <https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/konyada-chpden-basortulu-ulkucu-genc-aday-3447728/>

Mert, N. (2022). CHP Alevilerin partisi mi?. *Politik Yol*, 1. (Erişim: 14.04.2024).

<https://www.politikyol.com/chp-alevilerin-partisi-mi/>

Milliyet. (2012). Kılıçdaroğlu: Kişinin inancıyla Türkiye Cumhuriyeti uğraşmamalı, 1. (Erişim: 09.04.2024).

<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/kilicdaroglu-kisinin-inanciyla-turkiye-cumhuriyeti-ugrasmamali-1619880>

Politikayol.com. (2019). Kılıçdaroğlu: Türkiye'de son 10 yılda en büyük değişimi yaşayan parti biziz, 1. (Erişim: 13.04.2024).

https://www.politikyol.com/kilicdaroglu-turkiyede-son-10-yilda-en-buyuk-degisimi-yasayan-parti-biziz/?utm_source=ReviveOldPost&utm_medium=social&utm_campaign=ReviveOldPost

Yeni Asır. (2010). Kılıçdaroğlu: CHP'de türban sorunu yok, 1. (Erişim: 10.04.2024). https://www.yeniasir.com.tr/politika/2010/10/12/turbanda_parti_ici_sorun_yok